

УДК 809.155.0+891.550

Ба ҳуқуқи дастнавис

САИДОВА ЧАМИЛА СИБГАТУЛЛОЕВНА

**ДИАЛЕКТИЗМҲОИ ЛЕКСИКӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ УСЛУБИИ
ОНҲО ДАР АДАБИӢТИ БАДЕӢ**

(дар асоси асарҳои Абдулҳамид Самад)

Ихтисос: 10.02.01 з абони тоҷикӣ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

диссертатсия барои дарёфи дараҷаи илмии
номзади илмҳои филологӣ

Душанбе – 2019

Рисола дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни омода гардидааст.

Роҳбари илмӣ: **Исмоилов Шамсулло** – доктори илмҳои филологӣ, профессор

Муқарризони расмӣ: **Сабзаев Саидқул** – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикии умумидонигоҳии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Саидов Ҷаббор Зайниддинович – номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Бобочон Ғафуров

Ҳимоя «7» ноябри соли 2019, соати 13:00 дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6Д.КOA-028 оид ба ҳимояи рисолаҳои доктори фалсафа (PhD) дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи илмӣ ва сомонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ (734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121) дар сомонаи www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат фирстонда шуд «__» _____ соли 2019

Котиби илмии Шӯрои диссертатсионӣ,
номзоди илмҳои филологӣ, дотсент

Мирзоалиева А.Ш.

МУҚАДДИМА

Муҳиммоти мавзӯ. Таъсири мутақобилаи забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ, ки ду шоҳи баробарҳукуки як забон- забони миллӣ маҳсуб меёбанд, дар ҳама даври замон гоҳ ба оҳиштагӣ ва гоҳ босуръат идома меёбад. Аммо, ҳамин ки забони адабӣ рушду такомул ёфт ва дар ҷомеа заминаи устувор пайдо кард, таъсири лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба он рафта-рафта суст мегардад. Акнун, мақому манзалати забони адабӣ дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангиву маърифатии аҳли ҷомеа боло мегардад ва имконоти нуфузи он ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ хеле меафзояд. Бо вучуди ин, раванди вуруди унсурҳои лаҳҷавӣ ба забони адабӣ қатъ намеёбад. Зеро забони адабӣ ханӯз ба хотири мукамал сохтани меъёрҳои дохилии худ ба вожаҳои лаҳҷавӣ ниёз дорад. Вале бояд гуфт, ки дар ин марҳилаи тараққиёт ниёзмандии забони адабӣ ба ҳама воҳидҳои лаҳҷавӣ барорбар боқӣ намонад. Балки эҳтиёҷоти он нисбат ба шакли таркибҳои грамматикӣ ва унсурҳои лексикиву фразеологии лаҳҷаҳо бештар мегардад. Инак, ниёзи забони адабӣ маҳз ҳамон вақт бароварда мешавад, ки ҳамин навъи диалектизмҳо дар муоширати мардум хусусияти омавӣ касб кунанд ва ҷоҳои холии луғати онро пур созанд. Ин амал, пеш аз ҳама, тавассути адабиёти бадеӣ метавонад анҷом бипазирад. Зеро адабиёти бадеӣ дар бобати умумӣ намудани диалектизмҳо, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа зарурат пайдо мекунад, аз омилҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Аҳли қалам ба хотири пурра кушодани вазъи иҷтимоӣ сиёсии замон, нишон додани характеру хислати қаҳрамонҳо, фардӣ намудани нутқи онҳо, муассир ба тасвир гирифтани ҳодисаҳо ҳамеша аз диалектизмҳо, ки дар лаҳҷаи худ ва лаҳҷаи персонажҳо роичанд, истифода мекунад. Дар натиҷа баъзе воҳидҳои лаҳҷавӣ, ки дар ареалҳои муайяни ҷуғрофӣ ба қор мераванд, дар маърази тавачҷуҳи умум қарор мегиранд ва ба ин восита як қисми онҳо дар забони меъёрӣ ҷодаи устувор пайдо намуда, захираи луғавии забони адабро такмил мебахшанд. Дар ин бобат Р.Ғаффаров чунин мегӯяд: « ... як қисми луғатҳои шевагӣ бо мақсади айнияти тасвири ҳаёти воқеӣ, хубтар ошкор кардани характери персонажҳои асар ва дар баъзе мавридҳо ҳамчун манбаи ғизодиҳанда ва захираи бойкунандаи забони адабии тоҷик истифода мешаванд» [6, 45].

Бинобар он дақиқ баррасӣ намудани ҷой ва мавриди истифодаи диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ, муайян сохтани зарурати коргирии адибон аз онҳо на танҳо барои нишон додани омилҳои рушду такомули ҷанбаҳои услубии адабиёти бадеӣ ва манбаъҳои таҳаввули системаи меъёрҳои забони адабӣ аҳамият дорад, инчунин барои собит намудани мақоми адибони алоҳида дар раванди рушди забони адабӣ зимни ёфтани дар ҷойи муносиб ба қор андохтани ин навъи воҳидҳои нутқ аҳамияти қалон пайдо мекунад.

Чунон ки маълум аст, А.Самад ба эҷоди асарҳои бадеӣ аз ибтидои соҳои 70-уми асри ХХ оғоз кард. Ин аст, ки дар забони асарҳои ӯ суннатҳо, равияҳо ва хусусиятҳои дохилии марбут ба марҳилаҳои инкишофи забони меъёрии тоҷик дар ин давра равшан инъикос ёфтаанд. Аз ин рӯ, таҳқиқи меъёрҳои умумизабонӣ ва анъанаву ҷараёнҳои, ки дар ҳамин давра дар бобати тараққи додани забони адабии тоҷик ба вучуд омада буданд, бояд дар заминаи маводи осори адибони баруманд сурат гирад. Зеро, ба қавли В.В.Виноградов « Дар забони адибон вазъи забони давр то ҷоёе таҷассум меёбад» {4, 23}.

Ҳаминро ба эътибор гирифта диалектизмҳо, вижагиҳои семантикию услубии онҳоро дар эҷодиёти яке аз нависандагони маъруфи тоҷик А.Самад мавриди диду боздид қарор додем, ки актуалӣ будани мавзӯ аз ҳамин ҷо бармеояд.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Муқоисаи мавод нишон дод, ки дар забоншиносии тоҷик забони наср нисбат ба назм бештар омӯхта шудааст. Ин аз он хотир аст, ки чорҷӯбаи наср хеле васеъ буда, вижагиҳои услубии нутқ дар он бештар акс меёбад. Аз ҷониби дигар, наср барои ҳамачониба тасвир намудани вазъи умумии забони адабӣ имкониятҳои фаровонтар дорад. Н.Маъсумӣ ба ин маънӣ мегӯяд: « ... барои пурратар акс кунонидани вазъияти забони адабӣ, махсусан хусусиятҳои синтаксисӣ ва услубии он, имконияти наср бештар ва майдони амалиёти он фарохтар аст» {13, 35}.

А.Самад аз анбӯҳи калимаҳои гуногуншаклу гуногунмаъно, қолабҳои грамматикӣ, ки дар забони умумимиллии тоҷик қобили истеъмоланд, унсурҳои даркориву заруриро сара карда мегирад, диалектизму архаизмҳоро дар иртибот ба мазмуну мундариҷаи асараш мавриди истифода қарор медиҳад ва дар ин замина услуби фардӣ хешро ҷилои тоза мебахшад. Дар ҳақиқат, сабки нависандагии А.Самад ниҳоят мустаҳкам аст.

Бо вучуди ин ҳама тавонмандии адиб дар ҷодаи нигориш ва услуби баён дар забоншиносии тоҷик, чунон ки арзёбӣ гардид, ба ҷуз мақолаи Ш.Исмоилов «Дурдонаҳоро эҳтиёт кунем» [31] ва рисолаи Н.Саидов «Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада» [30], ки яқумӣ ба омӯзиши ҷой ва мавриди истифодаи диалектизмҳои лексикӣ дар асарҳои А.Самад ва дуюмӣ ба таҳқиқи ҷиҳатҳои лексии забони танҳо ҳикояҳои ӯ бахшида шудаанд, то ҳол чунин як асари мукамал, ки дар он тамоми паҳлуҳои фаъолияти ин адиби ҷира аз мавқеи забоншиносӣ баррасӣ шуда бошад, рӯйи ҷопро надидааст. Воқеан, муҳаққиқони адабиёт зимни таҳқиқи ин ё он масъала аз мавқеи адабиётшиносӣ оид ба услуби осори А.Самад ҷо-ҷо сухан кардаанд, вале ин қайдҳо мухтасаранд ва наметавонанд маҳорати суханшиносиву сухансозии ӯро пурра дар бар гиранд.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсад аз таълифи ин рисола ба таҳқиқ гирифтани анвои диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар эҷодиёти А.Самад мебошад. Зеро таҳқиқи мукаммали лексикаи забони меъёрии тоҷик ба омӯзиши пурраи лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ, нишон додани вазифаҳои услубии диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ имконнопазир аст. Аз ин рӯ, дар рисолаи мо диалектизмҳо чун як бахши ҷудонопазири луғати забони асари бадеӣ дар иртибот бо вижагиҳои услубӣ, маъноӣ, мавзӯӣ ва экспрессивно-эмотсионалиашон таҳқиқ карда мешавад. Вобаста ба ин, вазифаҳои таҳқиқотро ба таври зерин нишон додан мумкин аст:

- гирд овардани ба система даровардани диалектизмҳо аз асарҳои А.Самад ва баррасӣ намудани ҷиҳати семантикии онҳо дар алоқа ба муҳтавою мундариҷаи асарҳои адиб.

- бозгӯ намудани нишонаҳои асосии диалектизмҳо, назари аҳли таҳқиқ дар ин бобат ва муайян сохтани вазифаи услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ.

- дида баромадани усулҳои истифодаи диалектизмҳо дар эҷодиёти А.Самад ва ҳавзаҳои интишори онҳо.

- ба қайд гирифтани таҳаввулот дар эҷодиёти адиб вобаста ба интихоби мавзӯӣ ва истифодаи васоити тасвир аз ҳисоби анвои диалектизмҳо.

- ҷудо кардани хелҳои диалектизм, аниқ намудани ҷой ва мавриди қорбурди онҳо дар асарҳои А.Самад чун воситаи муҳими тасвир ва образсоз.

- вобаста ба эҷодиёти нависанда ба таҳқиқ гирифтани протсесс ва суннатҳои тақомулоти забони адабии тоҷик аз аввали солҳои 70-уми асри ХХ то ин дам.

- мавриди пажӯҳиш қарор додани диалектизмҳои дорои тобишҳои эҳсосӣ, муассирӣ ва эстетикӣ, диалектизмҳои васеъистеъмоли ва маҳдудистеъмоли, хосса, семантикӣ ва этнографӣ дар асарҳои А.Самад.

Навгониҳои рисола. Навгониҳои илмӣ таҳқиқот, пеш аз ҳама, дар интихоби мавзӯӣ ба назар мерасад. Зеро дар он диалектизмҳои лексикӣ, навҳо ва вазифаи услубии онҳо дар эҷодиёти А.Самад бори нахуст дар забоншиносии тоҷик ба сифати як таҳқиқоти алоҳида мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дигар ин ки, дар рисола ҷой ва зарурати истифодаи диалектизмҳо, хусусиятҳои семантикӣ, экспрессивӣ ва эмотсионалӣ зоҳир кардани онҳо дар адабиёти бадеӣ, зимни маводи эҷодиёти танҳо як адиб ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Дар асоси наспи А.Самад дар қор раванди рушди забони адабии муосири тоҷик дар солҳои ҳафтад то имрӯз нишон дода шудааст.

Манбаъ ва методҳои таҳқиқ. Рисола дар асоси маводи маҷмӯаҳои нависанда «Аспи бобом» (Душанбе, 1986), «Қосаи давр» (Душанбе, 1987),

«Шахдрези садо» (Душанбе, 1997), «Гардиши девбод» (Душанбе, 2007) иншо ёфтааст.

Дар таҳқиқи мавзӯи мо асосан ба методи услубиёти забоншиносӣ (лингвистӣ) таъҷиб намуда, диалектизмҳои асарҳои адибро аз нигоҳи фонетикиву грамматикӣ, вазифаҳои услубию тобишҳои маъноӣ мавриди баррасӣ қарор додем. Инчунин аз методҳои лексикӣ-семантикӣ ва муқоисавии таҳқиқ низ истифода намудем. Зеро методи лексикӣ-семантикии таҳқиқ имкон фароҳам меорад, ки мавқеи диалектизмҳо ва нозуктарин тобишҳои маъноӣ услубии онҳо дар матн муайян карда шаванд. Тавассути методи муқоиса бошад, ҳам хусусиятҳои лексикӣ диалектизмҳо ва ҳам услуби фардӣ нависанда дар бобати истифодаи онҳо пурра баррасӣ мегардад.

Асоси методологии таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқоти моро асарҳои бунёдии олимони русу тоҷик, аз зумраи В.В.Виноградов, Ф.П.Филин, Д.Н. Шмелёв, Г.О.Винокур, Н.М.Шанский, А.В.Калинин, О.С.Ахманова, О.Б.Сиротина, А.И.Ефимов, А.А.Брагина, В.Н. Прохорова, Л.И.Скворцов, Ф.П.Сороколетов, К.Паустовский, И.А.Оссовский, М.И.Фомина, О.И.Блинова, В.С. Расторгуева, Б.Н.Головин, Д.Э.Розентал, А.М.Теленкова, С.Айнӣ, А.Абдуқодиров, Н. Маъсумӣ, Р.Ғаффоров, Ҳ.Мачидов, Х.Ҳусейнов, Б.Қамолиддинов, Д.Тоҷиев, Ғ.Қўраев, Ш.Исмоилов, А.Ҳасанов ва дигарон ташкил медиҳад.

Аҳамияти илмӣ рисола. Аҳамияти илмӣ тадқиқот дар он зоҳир мегардад, ки:

- Омӯзиши вижагиҳои услубиву лексикӣ осори А.Самад зимни баррасӣ намудани қабатҳои гуногуни семантикии таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ, хусусан омилҳои таҳаввулоти меъёрҳои шоҳаи адабии он, дар муддати қариб 50 сол - аз ибтидои солҳои 70 - и асри ХХ то имрӯз ба аҳли таҳассус кӯмак хоҳад расонд.

- Натиҷагирӣ аз ин мавзӯи дар бобати аниқ намудани вижагиҳои услубии на танҳо насри А.Самад, балки насри се даҳсолаи охири асри ХХ ва даҳсолаи аввали асри ХХ1 - и нависандагони тоҷик дар маҷмӯи мусоидат мекунад. Зеро дар ин давра мақоми насри ин адиби ноҳаҷрагӯ дар адабиёти тоҷик пояи хеле мустаҳкам пайдо намуд ва асарҳои ӯ аз лиҳози мавзӯи, мундариҷа, шеваи нигоҳиш, ҷаҳати баҳо, васоити тасвир шухратёр гардиданд.

- Таҳқиқи забону услуби осори А.Самад зимни муайян сохтани маҳорати нависандагии ӯ вобаста ба коргириаш аз унсурҳои лаҳҷавӣ дар мавриди тасвири ҳодисоти тасвиршаванда, офаридани образҳо, фардӣ намудани нутқи персонажҳо ва мавқеи ӯ ҳамчун адиб дар адабиёт ба муҳаққиқон ёрӣ мерасонад.

- Дар бобати тадқиқи масоили марбут ба таърихи забони тоҷикӣ, гурӯҳбандии мавзӯии вожаҳо, роҳҳои аз худ гардидани иқтибосҳо дар забони меъёрӣ, ҷой ва мавқеи диалектизмҳо, калимаҳои омиёна, ҳадди истифодаи онҳо дар адабиёти бадеӣ, хусусиятҳои услубӣ зоҳир намудани ин навъи воҳидҳои луғавӣ зимни фардӣ кардани нутқи персонажҳо ва сухани тасвирии муаллиф баррасии ин мавзӯ ба забоншиносон кӯмак мекунад.

- Аҳли таҳқиқ ҳангоми қиёсу муқобилаи забон ва услуби ҳамсафони А.Самад, адибони пешину баъдии ӯ, нишон додани умумияту тафовут дар шеваи баёни онҳо, маҳорати эшон дар калимасозӣ, ибораорой, ҷумланигорӣ, ҷустуҷуд дар ҷои худ ба қор андохтани диалектизмҳо, фразеологизмҳо, калимаҳои омиёна ва дар ин замина муайян сохтани сабки фардии ҳар яки он метавонанд аз маводи назарии рисола истифода ба амал оранд.

- Тасниф намудани диалектизмҳо ба гурӯҳҳо, ба қайд гирифтани ҳатти густариши онҳо дар дохили ин ё он лаҳҷа, муайян кардани зарурат ва мавриди қорбасти онҳо дар услуби бадеӣ, исбот сохтани маънӣ ва тобишҳои маъноӣ дар калимаҳои адабӣ - бадеӣ, архаистиву таърихӣ дар асоси эҷодиёти ин нависандаи шинохта барои ҷамъбасти илмии тамоми ин мавзӯҳо дар забоншиносии тоҷик чун манбаи муттақо хизмат карда метавонад.

- Чун дар забоншиносии тоҷик оид ба диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ асару мақолаҳои алоҳида хеле кам ба таъъ расидаанд, ҳулосаҳои илмии рисолаи мо оид ба ин навъи воҳидҳои нутқ дар эҷодиёти А.Самад, ки метавонанд ҳамчун воситаи муқоиса аз ҷониби олимони мавриди истифода қарор гиранд, аҳамияти боз ҳам зиёди илмӣ пайдо мекунад.

Аҳамияти амалии рисолаҳо ба таври зерин бозгӯ намудан мумкин аст:

- Натиҷаҳои тадқиқот дар мавриди пажӯҳиши масоили марбут ба услубшиносӣ, маданияти сухан, фасоҳати қалом, ки ин соҳаҳои забоншиносӣ дар мо ниҳоят ноқифоя омӯхта шудаанд, метавонанд истифодаи шаванд.

- Диалектизмҳо манбаъҳои зуҳуроти такомулотдоранд ва зимни тақозои услуби нигориши адибон дар асарҳои бадеӣ ба қор мераванд. Маводе, ки мо оид ба ин мавзӯ аз асарҳои А.Самад ба даст даровардем, хеле фаровон буда, барои нишон додани ҳамаи манбаъҳо ва ҷою зарурати истифодаи диалектизмҳо дар эҷодиёти аҳли адаб ба забоншиносон кӯмак мерасонад.

- Дар мавриди мураттаб сохтани барномаҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ аз услубшиносӣ, маданияти сухан, лаҳҷашиносӣ барои мактабҳои олӣ ва таҳсилоти ҳамагонӣ мураттибону муаллифон метавонанд аз маводи рисола истифода кунанд.

- Маводи тадқиқот ҳангоми тадриси курси махсус аз фанҳои маданияти нутқ, услубшиносӣ, лаҳҷашиносӣ (таърихиву муосир), таърихи забони

точикӣ, грамматикаи таърихӣ дар донишгоҳҳои олии ба муаллимон ёри мерасонад.

- Устодони мактабҳои олии дар мавриди омода сохтани курс-конспект аз бахшҳои лексикология, фразеология, услубшиносӣ, луғатшиносӣ барои факултетҳои филологияи тоҷик имкон доранд, ки аз натиҷаҳои рисола баҳрабардорӣ намоянд.

- Дар дарсҳои амалии шевашиносӣ, забони адабии муосир, услубшиносӣ ва маданияти нутқ устодони донишгоҳҳо аз маводи ин рисола метавонанд кор гиранд.

- Дар сохтани луғатҳои диалектологӣ, истилоҳӣ, тафсилӣ, дузабона, лексикологӣ маводи рисола ба кор меравад.

- Дар роҳи барҳам задани диалектизмҳои нодаркор аз нутқи муҳассилини мактаб ва донишгоҳҳо устодон маводи тадқиқотро ба сифати манбаи муқоиса истифода карда метавонанд.

-Имкон дорад, ки адибон дар фаъолияти эҷодии худ зимни фардӣ кардани нутқи персонажҳо ва ба тасвир гирифтани ҳаёти мардуми деҳот аз маводи рисола истифода кунанд.

Нуктаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

-таҳқиқи забон ва услуби асарҳои адиби маъруфи тоҷик А.Самад дар бобати рушди баъдии забони муосири тоҷик нақши бориз дорад:

- устодона кор гирифтани адиб аз анвои гуногуни диалектизмҳои лексикӣ ва унсурҳои халқӣ-гуфтугӯӣ чихати образнокӣ, эмотсионалӣ, экспрессивӣ, ифоданокӣ ва бадеияти забони асарҳои ӯро таъмин намудааст;

- А.Самад бо мақсади зиндаву ҷоннок ба қалам додани рӯйдодҳои олами воқеӣ, фардӣ кардани нутқи персонажҳо, умумӣ намудани унсурҳои меъёрзеби забони зиндаи халқ аз хелҳои гуногуни диалектизмҳо истифода ба амал овардааст;

- диалектизмҳо ва вожаҳои омиёна, ки дар эҷодиёти А.Самад ба кор рафтаанд, қисман ба таркиби луғавии забони адабии муосири тоҷик роҳ ёфта, ҷоҳои холи онро пур сохтаанд;

- адиб дар бобати истифодаи васоити мухталифи забонӣ ниҳоят эҳтиёткор аст ва ҷою мавриди ба кор андохтани онҳоро вобаста ба мароми эҷодии худ, сужет ва мундариҷаи асар ба ҳисоб мегирад;

- тавассути эҷоди асарҳо А.Самад теъдоди зиёди муродифҳо, омонимҳо, антонимҳо, муодилҳову мувозаҳо, вожаҳои сермаъноро чун омили муҳими тасвир ба забони меъёрии тоҷик ворид сохт.

Баррасии натиҷаи таҳқиқот. Натиҷа ва хулосаҳои илмӣ таҳқиқот дар конференсияҳои анъанавӣ профессорону устодони Донишгоҳи давлатии

омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ (аз соли 2007 ин чониб) ба гунаи маърузаҳо баён карда шудаанд.

Чанбаҳои муҳими таҳқиқот ва моҳияту мундариҷаи он дар чор мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои шомил ба ҚОА ФР, зиёда аз даҳ мақола дар маҷмӯаҳои илмӣ нашр гардидаанд, ки номгӯи онҳо дар охири фишурда зикр хоҳад шуд.

Рисола дар ҷаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории ба номи С.Айнӣ муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст (Қарори № 8 аз 18 март 2019).

Сохтори рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, хулоса ва номгӯи адабиёт иборат мебошад, ки ҳаҷми умумии он дар маҷмӯъ 180 саҳифаи чопи компютериеро ташкил медиҳад.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар муқаддима оид ба муҳиммот ва дараҷаи омӯзиши мавзӯ, аҳамияти илмиву амалии таҳқиқот, мақсаду вазифаҳои таҳқиқот, сарчашма ва методҳои таҳқиқ, асосҳои методологии таҳқиқот, навгониҳои илмии рисола, нуқтаҳои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, баррасии натиҷаҳои таҳқиқот, сохтори рисола сухан ба миён оварда шудааст.

Боби якум - «**Зарурати истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ**» номгузорӣ шудааст, ки дар он роҷеъ ба анвои диалектизмҳо, мақсади адибон аз истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ, вазифаи онҳо, роҳҳои муайян намудани ин навъи вожаҳо аз матн, омилҳои маънидоди диалектизмҳо аз ҷониби адибон, мавқеи васоити ёрирасон дар маънидоди диалектизмҳо сухан меравад. Он аз 5 фасл иборат аст.

Фасли аввали боб «**Мафҳум ва хусусиятҳои диалектизмҳо**» унвон дошта, оид ба нуқтаи назари забоншиносони русу тоҷик дар ин бобат баҳс менамояд. Таъкид мешавад, ки мафҳуми диалектизм диққати олимони русро барвақт ҷалб намуда буд. Дар энциклопедияи сечилда, ки соли 1953 ба таърифи расидааст, муаллифон мафҳуми диалектизмро ин тавр шарҳ додаанд: «Калима ё ифодаҳое, ки ба ягон лаҳҷа ё мавзеи алоҳида дахл дошта, дар забони адабии умумихалқӣ ба қор намераванд, диалектизм мебошанд» [29, 247].

Натиҷагирӣ аз мафҳуми диалектизм дар доираи солҳои 60-70-и асри ХХ аз ҷониби олимони рус боз ҳам идома ёфт. Ф.П. Филин исбот кард, ки меъёри муайян намудани диалектизм ба айният ё воқеияти ифодакунандаи он дар тасаввурӣ мо, ки ба ҳамин воқеият нигаронида шудааст, иртибот надорад, балки ба ҳуди калима ва ба мавқеи, ки калима дар таркиби луғавии забон пайдо кардааст, алоқаманд аст» [17, 19]. Воқеан, диалектизм аз маҳале сар мезанад ва истеъмоли он дар маҳале қатъ меёбад. Ба ин маънӣ М.И.Фомина

менависад, ки «Ба лексикаи лаҳҷавӣ калимаҳое дохил мешаванд, ки хатти интишори онҳо аз ин ё он ҳавзаи чуғрофӣ берун баромада наметавонад» [18, 171]. Н.М.Шанский чунин мегӯяд: «Зери мафҳуми диалектизм калимаҳое дар назар дошта мешаванд, ки онҳо дар системаи забони умумихалқӣ мавқеъ надоранд ва танҳо дар тағнои интишори як ё якчанд лаҳҷаи забони умумимиллӣ истеъмом меёбанд» [23, 117].

Истилоҳи диалектизм дар забоншиносии тоҷик аз нимаи дуюми солҳои 50-и асри XX мавриди истифода қарор гирифт. Бори нахуст аз ин истилоҳ В.С.Расторгуева зимни тасвири мухтасари лексикаи лаҳҷаҳои гурӯҳи Хучанд-Конибодом истифода кард [15, 113]. Дар доираи солҳои 60-уми асри XX А.Л.Хромов [19, 83] ва М.Эшнӣёзов [24, 107] аз истилоҳи мазкур қор гирифтанд. Аммо ин олимони оид ба нишонаҳои диалектизмҳо, манбаҳои пайдоиш ва меъёрҳои шинохта гирифтани онҳо чизе нагуфтаанд. Пас аз он ки луғати баъзе лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ солҳои 70-и асри XX чун мавзӯи алоҳида мавриди тадқиқ қарор дода шуд, дар ин бобат андешаҳои ҷолиби муҳаққиқон ба миён омаданд [25, 9; 11, 14-17]. Дар ҳамин солҳо мақолаҳои махсус ҳам таълиф ёфтанд, ки дар онҳо нишонаҳои асосӣ, хел, сарчашмаҳои зухуроти диалектизмҳо, тафовути онҳо аз калимаҳои меъёрӣ баррасӣ гардидаанд [22, 123-133].

Диалектизмҳо одатан дар ду маврид – дар мавриди тадқиқи луғати лаҳҷаҳо ва омӯзиши забони асари бадеӣ боиси тавачҷӯх қарор мегиранд. Олимони соҳаи лаҳҷашиносӣ ба онҳо чун воситаи фарқгузор миёни ҳуди лаҳҷаҳо ва лаҳҷаҳою забони адабӣ муроҷиат кунанд, услубшиносон онҳоро чун омили оммафаҳм намудани забони асари бадеӣ, воситаи таъмини бадеият, образнокии суҳан, фардӣ кардани нутқи персонаж ва муассир баромадани услуби тасвир мешиносанд. Аз ин мебарояд, ки диалектизмҳо дар лаҳҷаҳо як вазифа, вале дар услуби бадеӣ вазифаи дигар доранд.

Фасли дуюми боби аввал «**Хелҳои диалектизм**» ном дорад. Аз тадқиқи ин паҳлӯи масъала бармеояд, ки диалектизм наваҳои гуногун дорад. Навҳои он вобаста ба хусусиятҳои этникӣ ва ҷағолияти аҳолии маҳалҳои алоҳида пайдо мегарданд ва дар муоширати мардум вазифаи номинативию коммуникативиро ба ҷо меоранд. Ба ҷуз ин, диалектизмҳо ба сифати унсуре ҷағол ва тағйирпазири услубӣ дар адабиёти бадеӣ ҷиҳатҳои экспрессивию эмотсионалии нутқро низ таъмин мекунанд. Диалектизмҳо дар забон дорои мақоми устувор мебошанд, ки дар илм аз мавқеи ду шохҳои забоншиносӣ – лаҳҷашиносию услубшиносӣ тадқиқ карда мешаванд. В.Н. Прохорова, ки услубшинос аст, зимни омӯзиш ва муайян намудани мавқеи диалектизмҳо дар забони асарҳои бадеӣ онҳоро ба чунин гурӯҳҳо тасниф мекунад: а)

диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои лексикӣ; в) диалектизмҳои морфологӣ; г) диалектизмҳои синтаксисӣ [14, 5-6].

Н.М.Шанский дар китоби «Лексикология современного русского языка (1972) танҳо диалектизмҳои лексикиро ҷудо мекунад ба с. Ҷ қайд менамояд, ки «Дар дохили луғати лаҳҷа чанд нави вожаҳоро аз ҳам ҷудо кардан мумкин аст, ки ин амал фақат зимни муқоисаи мавод ба забони адабӣ натиҷа медиҳад» ва поёнтарӣ ҳамин нигошта диалектизмҳои лексикиро ба панҷ навъ гурӯҳбандӣ кардааст: хосса, лексикӣ-фонетикӣ, лексикӣ-калимасоз, семантикӣ, этнографӣ [23, 118].

Дар ҷопи сеюми китоби «Лексика русского языка» (1978) А.В.Калинин диалектизмҳоро ба навъҳои зерин ҷудо намуд: а) диалектизмҳои фонетикӣ; б) диалектизмҳои грамматикӣ; в) диалектизмҳои калимасоз; г) диалектизмҳои лексикӣ; ғ) диалектизмҳои семантикӣ; д) диалектизмҳои фразеологӣ [8, 120] Дар лаҳҷашиносии тоҷик диалектизмҳои семантикӣ зерин истилоҳи «диалектизмҳои лексикӣ ноপুরра» тадқиқ карда мешаванд [22, 123-138; 6. 36].

Солҳои 50-80-уми асри ХХ олимони тоҷик Н.Маъсумӣ, Р.Ғаффоров, Б.Қамолиддинов, Х.Ҳусейнов, А. Абдуқодиров низ бахшида ба забони асарҳои бадеӣ рисолаҳо офарида, оид ба моҳият ва зарурияти истифодаи диалектизмҳо дар эҷодиёти адабӣ алоҳида андешаҳои ҷолиб иброз намуданд. Н.Маъсумӣ ба қор андохтани диалектизмҳоро дар услуби бадеӣ «... танҳо вобаста ба хусусияти мавзӯ, жанр, метод, приёми эҷодӣ, услуб ва тарзи ифода» салоҳ медонад [12, 91]. Р.Ғаффоров менависад, ки «Нависандагон чун устои сухан аз забони зиндаи халқ ва шоҳҳои шевагии он беҳтарин калима ва ибораҳоро интихоб намуда, дар ҷойҳои муносиб қор фармуда, мавқеи онҳоро дар забони адабӣ мустаҳкам менамоянд» [6, 16].

Ягона мақолае, ки ба таснифоти диалектизмҳои асарҳои бадеӣ оид аст, «Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Қарим» мебошад. Ин мақола ба қалами Х.Ҳусейнов дахл дорад. Муҳаққиқ дар таърих ба олимони рус диалектизмҳоро ба гурӯҳҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикӣ ҷудо намуда, аз ниҳоди диалектизмҳои лексикӣ этнографизмҳоро ҳамчун зергурӯҳ алоҳида ба тадқиқ гирифтааст [20, 59] Ин аввалин иқдоме буд дар роҳи гурӯҳбандии диалектизмҳо, бахусус диалектизмҳои лексикӣ, дар услуби бадеӣ. Дар ин мақола масъалаи таснифи ҳудудии диалектизмҳо низ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф ду навъи диалектизмҳои лексикиро аз ҳам ҷудо мекунад: а) диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол; б) диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмол [20, 65], ки дар забоншиносии тоҷик он солҳо кашфиёти тоза ҳисоб меёфт. Бахшида ба ин мавзӯ Ғ.Ҷӯраев мақолаи алоҳида таълиф намуд, ки дар он ду гурӯҳи диалектизмҳои лексикӣ-

диалектизмҳои лексикии пурра ва диалектизмҳои лексикии нопурра аз ҳам чундо карда шуданд [22, 23-38]. Баъдтар ин масъала дар рисолаи Ш.Исмоилов мавриди диду бозид қарор дода шуд [9, 52-79].

Фасли сеюми боби аввали рисола «**Вазифаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ**» ном дорад, ки аз се зерфасл иборат аст.

Бе тақозои услуб дар асарҳои бадеӣ қор фармудани диалектизмҳо мумкин нест, зеро «... калимаҳои, ки хусусияти умумистеъмоли надоранд, забони асарро доғдор мекунад» нависта буд М.О.Горкий [5, 388]. Р.Ғаффаров мегӯяд, ки « ... калимаҳои шевагиро бе зарурати услубӣ танҳо ҳамон вақт истифода кардан салоҳ аст, ки на танҳо дар аксари шеваҳои забони умумихалқӣ, балки дар услуби гуфтугӯ низ маъмул бошанд» [7, 177].

Дар асарҳои бадеӣ ба қалам гирифтани хусусиятҳои услубии нутқ вобаста ба муайян намудани характер, хислат ва қору пайкори персонажҳо бағоят муҳим аст. Зеро адибон тавассути тарзи баёни ҳар як персонаж хулку хӯ, хислати неку бади ин ё он табақа, гурӯҳ ё синфҳои ҷамъиятро ба тасвир мегиранд, ки он персонаж бо амалиёти худ аз ибтидо то анҷоми асар аз ҳамон гурӯҳи ҷамъиятӣ намояндагӣ мекунад. Дар ин бобат Х.Ҳусейнов мегӯяд: «Ба воситаи забон ва услуби ҳар як персонаж, ки вай намояндаи ягон гурӯҳ, табақа ва ё синф ҳисоб меёбад, хислатҳои манфӣ ё мусбати гурӯҳҳои алоҳидаи як ҷамъият ҳам ифода карда мешаванд» [21, 46]. Воқеъбинона ба тасвир гирифтани ҳаёти мардуми деҳот, хусусан макони зисти персонажҳо, аз адиб тақозо мекунад, ки аз тарзи мураккаби ифода даст кашида, ба нутқи ғаёли гуфтугӯии мардум рӯ биёрад. Масалан, А.Самад дар повести «Косаи давр» дар нутқи Ҷазилат диалектизмҳои **шалҳа** (суст, бемадор) ва **хучбемор** (беморе, ки бистарӣ нест)-ро ба қор андохтааст, ки ба лаҳҷаи маҳали зисти персонаж (Кӯлоб) дахл доранд: **Тез чунб, бачам, ин хел шалҳа набудӣ-ку** (с.75). Чанд рӯз боз **хучбемор** мегаштам (77).

Фасли чоруми боби аввал ба қоидаҳои истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ бахшида шудааст. Аҳли тадқиқ чанд роҳи истифодаи диалектизмҳоро дар асарҳои бадеӣ нишон додаанд, ки муҳимтаринашон инҳо мебошанд: а).Ба тафаккури хонанда мувофиқат кардани диалектизмҳо. Нависанда бояд ба ҳисоб гирад, ки теъдоди хонандаи асарҳои ӯ хеле зиёданд ва онҳо намояндаи лаҳҷаҳои гуногун мебошанд. Миёни онҳо ашхоси босавод ва ҳам камсавод кам нестанд. Аз ин рӯ, бояд асарро тарзе таълиф намояд, ки забони он барои ҳама ворисони миллат фаҳмо бошад. б). Диалектизмҳо дар асари бадеӣ ғайр аз вазифаи фардиқунӣ, эстетикӣ ва таъмини хусусиятҳои маҳаллии нутқ вазифаи миёнаравӣ низ доранд ва иртиботи забони асари бадеиро бо забони зиндаи халқ барқарор месозанд. Ин масъала водор месозад, ки адибон ба оммафаҳм будани маънии ҳар як калима ва таркибу

ибораҳое, ки дар асарҳои худ ба қалам меоранд, аҳамияти махсус диҳанд. в). Нависанда ҳақ надорад, ки дар эҷоди асар аз диалектизмҳо бебаркаш истифода намояд. Зеро теъдоди аз ҳад зиёди диалектизмҳо фаҳмидани аҳдофи адиб ва мазмуну мундариҷаи асари бадеиро ба хонанда мушкил месозад. Дар ин бора С.Айнӣ чунин мегӯяд: «... вазифаи нависанда ва шоир дар хусуси забон ин нест, ки бо забони вайрон аз паси қасони забоннодон раванд, балки бояд инҳо дар хусуси забон оммаро аз паси худ кашанд» [1, 379]. г). Набояд фаромӯш кард, ки диалектизмҳо забони адабиёро на танҳо такмил мебахшанд, балки олуида ҳам месозанд. С.Айнӣ ба ин масъала махсус аҳамият дода, чунин навиштааст: «Дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ монанди «ибӣ»-и бухороӣ (бухорогӣ не!) калимаҳои ҳастанд, ки қобилияти умумӣ шудан надоранд ва ин гуна калимаҳои танҳо дар порчаҳои ҳаҷвӣ қор фармудан мумкин аст» [3, 235]. Бинобар он адибон бояд диалектизмҳоро шинохта ва дар мавридҳои муносиб ба қалам гиранд. ғ). Баъзан вожаҳои адабиёти классикӣ дар лаҳҷаҳо шакли овозии худро тағйир дода, ба диалектизм табдил меёбанд. Аммо адиб вазифадор аст, ки онҳоро ба сурати аслии дароварда, сипас истифода намояд. Масалан, вожаҳои **падарандар модарандар** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ аз забони адабиёти классикӣ захира шуда, дар шакли **пийяндар** ва **мойиндар** истеъмол меёбанд. Лекин А.Самад дар ҳикояи «Сафеду сиёҳ» (маҷ. АБ) ҳар дуи онро дар суҳбати тасвирии худ ва нутқи персонаж дар шакли аслиашон ба қалам додааст: Ин ҳолати **падарандар** ҳайрати Ҳалимро фузунтар кард (с.127). Модар не, **модарандар аст!** (с.179). Ин кӯшиши А.Самад шоистаи дастгирӣ, зеро яке аз омилҳои такмил додани меъёрҳои услубии забони адабӣ ба сурати асл даровардану дар мавқеи муносиб ба қор андохтани унсурҳои бо ном «классикӣ» дар асарҳои бадеист. д). диалектизмҳо дар ду маврид ба қор мераванд: дар нутқи персонажҳо ва дар суҳбати тасвирӣ.

Нависандагон аз рӯи зарурат дар суҳбати тасвирии ҳеш гоҳ-гоҳ диалектизмҳоро мавриди истифода қарор медиҳанд, ки инро хусусияти бадеиву услубии ҳуди онҳо тақозо месозад. Масалан, вожаи **гаштак** (зиёфати ҳарифона), **барзангӣ** (азимчусса, қалон), **сумсабил** (бекас, беҳонаю чой, дайду), **попарҳам** (андак қушод ва устувор монанди пойҳо), **сиёҳпича** (ҷавонмарг нисбат ба духтар) ва ғайра дар повести А.Самад «КД» аз рӯи ҳамин талабот истифода гардидаанд. Инчунин таъмини ҳалқияти забони асар низ ин заруратро пеш овардааст. Ҳоло авҷи **гаштаки** деҳа (с.49). Танҳо сиркаи **барзангии** рама аз ин афту дарафт фориғ буд (с.50).

Дар нутқи персонаж ба қор бурдани диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ, баръакс, ҳодисаи маъмул аст Барои мисол диалектизмҳои **сарҳад** (арафа, наздик), **хучбемор** (бемори ғайрибистарӣ), **мома** (бибӣ, модарқалон),

сӯзонкоғаз (гарчишник)-ро мегирем, ки онҳо дар нутқи персонажҳо бо ҳамон маъниҳои боло оварда шудаанд. Чанд рӯз боз **хучбемор** мегаштам (с.77). Сечор рӯз дору мехӯрӣ, укол мекунам, ба гуфти худат, аз ин **сӯзонкоғаз** (гарчишник) ба пуштатат мемонам ... (с.77).

Фасли панҷуми боби аввали диссертатсия «Роҳҳои шарҳу баёни диалектизмҳо дар асари бадеӣ» ном гирифтааст. Нависанда зимни забондонӣ ва маҳорати эҷодии худ метавонад дар асарҳояш аз роҳҳои гуногуни маънидоди диалектизмҳо истифода ба амал орад, то ки робитаи ӯ бо хонанда пойдор бимонад.

1. Адиб бояд аз чунин диалектизмҳое кор гирад, ки онҳо ба тафсилот ниёз надоранд, Инҳо диалектизмҳои фарохистеъмомл мебошанд, ки аз доираи интишори лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ ва як-ду шева баромада, бо вожаҳои меъёрӣ аз ягон ҷиҳат наздикӣ пайдо мекунанд ва дар ҳамнишинӣ бо калимаҳои адабӣ маънии онҳоро дарк намудан муяссар мегардад. **Мегӯм**, мабодо ягон душмани мурғ ба ҳавлӣ даромада бошад (АБ с.35)

2. Диалектизмҳо дар дохили матн тавассути муодилҳои ҳамафаҳмашон маънӣ карда мешаванд :- Бону, бихез як **арғушт** бирав ... гуфт Шоҳин. Ягон маротиба **арғушт** нарафтам. -Дурӯғ гуфтӣ, Бону. Медонам, дар рӯйи як танга **мерақсӣ** – гуфт Шоҳин ... (КД с.160).

3. Диалектизмҳо дар поварақ мавриди шарҳу эзоҳ қарор мегиранд. Чунончи, диалектизми **ёғута** (тавоқи ҳанӯз нотарошида), **мактаби иморатсозӣ** (донишгоҳи техникӣ), **ҷовур** (захм), **мактаби парак-парак** (донишкадаи варзиш), **лой** (маҷ. пул, сӯм), **бахтак** (суханчин, хабаркаш) – ро адиб дар поварақ тавзеҳ додаст.

4. Дар қавсайн ва ё нохунак гирифтани диалектизмҳо низ яке аз роҳҳои шарҳу баёни диалектизмҳо дар асари бадеӣ ба ҳисоб меравад. А.Самад аз нохунак чандон истифода накардааст, аммо қавсайнро ба кор бурдааст: Гӯё зани Акбари инженер аз байни муаллимон **ҷаҳманд** (ошик) доштааст ва ба хотири он ки сираш фош нашавад ... (КД с.81).

5. Дар роҳи панҷум диалектизмҳо дар қисмати «Эзоҳот», ки ҷои он охири асари бадеист, маънӣ карда мешавад, вале ин тарзи маънидоди диалектизмҳо дар асарҳои А.Самад ба назар нарасид.

Боби дуюм-«Диалектизмҳои лексикӣ хосса дар асарҳои Абдулхамид Самад» ном дорад, ки дар он оид ба ҷой ва мавриди истифодаи диалектизмҳо дар асарҳои нависанда, тобишҳои маъноию услубии онҳо сухан меравад.

Диалектизмҳои лексикӣ хосса, ки дар эҷодиёти А.Самад мавриди корбаст қарор гирифтаанд, аз нигоҳи интишор як хел буда наметавонанд, Бинобар он, онҳоро ба ду гурӯҳ тасниф бояд кард:

2.1. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи фарохистеъмол. Ба ин гурӯҳ чунин диалектизмҳоро нисбат додан мумкин аст, ки онҳо аз маҳдудайи густариши як лаҳҷа убур карда, то лаҳҷаҳои ҳамсоя рафта мерасанд. Ин навъи диалектизмҳоро Ш.Исмоилов «диалектизмҳои лексикӣ муҳолиф» номгузорӣ кардааст [9, 30]. А.Самад зимни истифода аз диалектизмҳои лексикӣ хоссаи фарохистеъмол кӯшиши фаровон ба харҷ медиҳад. Зеро меҳода забони асархояш ба хонандаи ҳама манотиқи Тоҷикистон ва берун аз ин марз дастрас бошад. Чун намуна калимаҳои **ҳадаҳа** (шитобон, саросема) ва **тӯпӣ** (тоқӣ, калапӯш)- ро мегирем. Инҳо аз гурӯҳи он вожаҳои мебошанд, ки доираи густаришашон васеъ аст: **ҳадаҳа** дар ҳавзаи интишори лаҳҷаҳои ҷанубӣ [27, 786] ва лаҳҷаҳои Бухоро [26, 265], **тӯпӣ** дар доираи аксарияти лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ [16, 192] мавриди қарор доранд.

Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи фарохистеъмоли асарҳои А.Самад хусусияти ҳам предметӣ ва ҳам ғайрипредметӣ доранд. Аз ин рӯ, онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо менамоем:

2.1.1. Диалектизмҳои лексикӣ хоссаи предметӣ. Ин навъи диалектизмҳо аз нигоҳи маънӣ ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мешаванд: а) диалектизмҳои, ки муносибати табориро ифода мекунанд: **додо** (падар), **оча** (модар), **хусур** (падарарӯс, падаршӯй), **хушдоман** (модарарӯс, модаршӯй), **пиракӣ** (шавҳар); б) диалектизмҳои ифодагари мафҳумҳои абстракт: **ҷандала** (ҷидду ҷаҳд), **сағҷақиш** (аккоси пурғулғулаи сағҳо), **маҳтал** (мунтазир, интизор), **пуштғелак** (аз таъсири ханда дар замин ғел задан), **мурданивор** (сахт, бо тамоми қувва), **исқотӣ** (ҳароммурда, сабилмонда); в) диалектизмҳои лексикӣ хоссаи гуногунмаъно: **харноӣ** (хекиртак, гулӯ), **ҷигот** (қошу қавок), **нигас** (бомгӯша), **арғушт**(рақс), **бафурча** (бафурсат), **аламон** (ғоратгар), **дастбела**(дастпӯшак).

2.1.2. Диалектизмҳои хоссаи ғайрипредметӣ. Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои сифатӣ, феълӣ ва зарфӣ дохил мешаванд:

2.1.2.1. Диалектизмҳои лексикӣ сифатӣ. А.Самад дар қатори сифатҳои меъёрӣ аз диалектизмҳои сифатӣ низ истифода намудааст, ки аз нигоҳи маънӣ ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) диалектизмҳои, ки ҳолат ва ҳислату хусусияти шахсро ифода мекунанд: **тентак** (маҳмадоно, ҳавобаланд), **ланҷ** (бемор, беқувват), **бахтак** (суханчин, хабаркаш), **меҳнатрӯзӣ** (меҳнатӣ, меҳнаткаш), **каҷалапо** (каҷпо), **шахшул** (гарданғафс, нофармон), **танол**(ноҷунбон, ором хобида) **мулуҳ** (ало-було) ва монанди инҳо; б) диалектизмҳои, ки ҳислату хусусияти ҷонварҳоро ифода мекунанд: **зуъм** (яқрав, саркаш), **лавгӯш** (гӯшхояш ба ду тараф овезон), **курк** (чӯҷадор, мурғи чӯҷадор), **ширбоз** (ширмаст); в) диалектизмҳои, ки аломати ашёи

гуногунро ифода мекунанд: **ғажд** (андак чиркин, андак ифлос), **палакмурда**, **пучала** (пажмурда), **ружд** (хамвор тахт), **товағӣ** (нони диласахт дар рӯи товасанг пухташуда), **чафида/ чафидағӣ** (фишурдашуда), **бемардина** (бемард, хонаи бемард) ва амсоли инҳо чигунагии ашӯи гуногунро мефаҳмонанд, ки дар повестҳои «КД», «АБ», қиссаву ҳикояҳои маҷмӯаи «ШС» мавриди қарор дода шудаанд.

2.1.2.2. Диалектизмҳои лексии феълӣ. Дар таълифоти А.Самад ду гурӯҳи диалектизмҳои феъл ба қор рафтаанд: а) феълҳои сода: **шӯридан** (даруни хӯрокро бо қошук ё даст кофтан), **таранчидан** (сахт кашида бастан, таранг карда бастан), **ғурунғидан** (ғуридан, ғур-ғур кардан), **хамбидан** (ба поён фаромадан), **чалидан** (ба мувофиқа расидан), **пукидан**, **пакидан** (сергапӣ кардан, лаққидан), **палмосидан** (даст-даст кардан, ламс кардан) ва амсоли инҳо; б) феълҳои таркибӣ: **сур қадан** (пеш кардан), **чазир кардан** (вайрон кардан), **хала-хала кардан** (ба асаб расидан, ба шӯр овардан), **эм кардан** (маҷ.задан, кӯфтан), **сих кардан** (гӯшхоро рост кардани сағ), **изо қашидан** (шарм доштан), **дам қашидан** (нӯшидан, ошомидан), **силтав задан** (чизеро дуста сахт тарафи худ қашидан), **қаладав рафтан** (пешпо хӯрдан, саракӣ ба замин рафтан), **чигот андохтан** (қошу қавоқ кардан), **тал чидан** (бо тартиб болои ҳам гузоштани ягон ашӯ).

2.1.2.3. Диалектизмҳои лексии зарфӣ. Диалектизмҳои, ки мафҳуми зарфӣ доранд, дар асарҳои адиб камтар ба қор рафтаанд: **попархам** (устувор, побарҷо, мустаҳкам), **якпал-якпал** (бовикорона, нописандона, як-як қадам мондан), **чунгур** (сари дупо, диккак нишастан), **аранге** (базӯр, бозаҳмат, зӯр зада), **чорхез** (як тарзи роҳгардии аспу хар), **чорғов** (гаваккашон, тарзи ҳаракат бо дасту пой), **пур** (бисёр, хеле зиёд), **хаёле** (каме, андак).

2.2. Диалектизмҳои лексии хоссаи маҳдудистеъмол. Ин навъи диалектизмҳо дар асарҳои А.Самад хеле кам буда, аз нигоҳи маънӣ предметӣ ва ғайрипредметӣ мешаванд.

2.2.1. Диалектизмҳои маҳдудистеъмоли предметӣ. Ба гурӯҳи диалектизмҳои лексии предметӣ вожаҳои дохил мешаванд, ки маҳияти исмӣ дошта, дар ифодаи номи предметҳои гуногун ба қор мераванд: а) номи узвҳои биологӣ- **лола** (қисми нармии гӯш), **теф** (аз оринҷ то китф), **кӯрамушт** (мушт кардани ангуштон); б) номи дарахту алафҳои хурӯй- **мушқбед** (як навъи бед), **обқаҳак**, **думи рӯбоҳ**, **говдумбол** (навъҳои алаф); в) номи анвои ҳашарот – **бубанак** (ғурмағас), **қиздак** (як навъ ҳашарот аз чинси малах); г) вожаҳои мансуб ба ҳолати инсон – **начво** (нолиш, шиква, шикоят, норозигӣ), **алола** (шӯру валвала, ғалоғула), **ғичова** (алам, дарди гулӯгир), **парпанак** (шодӣ, хурсандӣ), **юф** (соҳибмансаб); ғ) истилоҳоти бахши кишоварзӣ- **ваног** (огард), **афсон** (санг барои тез кардани дос), **пала**

(як ҳиссаи хурди ғаллазор); д) истилоҳоти марбут ба истиқоматгоҳ- **ноча** (зерчӯби таги дар), **сиёҳкурта** (боми аз хасу лой пӯшондашуда).

2.2.2. Диалектизмҳои маҳдудистеъмоли ғайрипредметӣ. Ба ин гурӯҳ вожаҳои дохил мешаванд, ки мафҳуми сифатӣ, феълӣ, савол, эҳтимол ва зарфӣ доранд:

2.2.2.1. диалектизмҳои сифатӣ: **рапатанг** (худписад, бепарво), **баландкаш** (бокарруфар, чолоку чорпахлу), **кабудақ** (камтобиш, сард), **мастақ** (як навъи тут), **шӯҳақ** (навъи гандум).

2.2.2.2. диалектизмҳои феълӣ: **чавидан** (бо неши дандон майда хоидани хӯрок), **вармосидан** (варам кардан, фарбеҳ шудан), **чахопо шудан** (саросема шудан), **гиз кардан** (аз ғояти ғазаб дандон хоидану ғурридан (нисбат ба сағ), **тор танидан** (мач.рафтани омадан).

2.2.2.3. диалектизмҳои дорои мафҳуми савол, тасдиқ ва эҳтимол: **чиба**, **бахчи** (чаро, барои чӣ), **хова** (оре, бале), **шодо** (шояд) (КД); **алолам** (эҳтимол) (ГД).

Боби сеюм - «Диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ ва этнографӣ дар асарҳои Абдулҳамид Самад». Дар ин боб ду навъи диалектизмҳои лексикӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд:

3.1. Диалектизмҳои лексикӣ – семантикӣ. Диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ як қабати лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ. Инҳо вожаҳои мебошанд, ки шаклан бо калимаҳои меъёрӣ якхела бошанд ҳам, маънии лаҳҷавӣ доранд. Масалан, вожаи **ғулба** дар луғати С.Айнӣ [2, 504] ва М.Маҳмудов, Бердиев [26, 254] «асбоби обгузаронӣ, ки аз сафол ё оҳан месозанд, кубур» маънӣ шудааст. Вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ калимаи мазкур дар маънии «акка, алошақшақа» истеъмом меёбад [7, 193], ки А.Самад низ онро дар повести «АБ» ба ҳамин маънои лаҳҷавиаш кор фармудааст: **Ў** дид, ки **ғулбае** (акка) дар нӯлаш чормағз ... парвоз дорад (с.6). Мисоли ин калимаи **ханг** дар «ФЗТ» (1969) бо маънии «вазн, қад, чуръа, лашкар» зикр ёфтааст (с.730). Аз луғатҳои дигар онро пайдо карда натавонистем. Аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **ханг** чандин маънӣ дорад, ки яке аз маъниҳои он «хайрон мондан» ва дигаре ба маънии «қувва, нерӯ» истифода мешавад: Ҳа, дар хон чунон китобҳои зӯр дорам, ки рангашонро бинед, **хангатон** меканад (ШС). Диалектизмҳои **соф** ва **ашк** низ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ хусусияти семантикӣ доранд. Калимаи **соф** дар забони тоҷикӣ маънии «пок, тоза, зулол»- ро дорад. Дар баробари ин, дар ин лаҳҷаҳо боз дигар вожаи **соф** истеъмом меёбад, ки он аз унсурҳои сермаъност ва яке аз маъниҳои «комилан, билкул» мебошад [27, 628]. Маънии афсонаи муаллимро **соф** нафаҳмидам (с.92). Маънии калимаи **ашк** дар забони адабии тоҷик «қатраи оби чашм» аст. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба ҷуз ин боз дигар вожаи **ашк** истеъмом меёбад, ки он дар «ФГҶЗТ» «ду дандони

берунбаромадаи хуки ваҳшӣ» маънӣ шудааст (с.74). Аммо ин калима дар лаҳҷаҳои чанубӣ на танҳо нисбат ба дандони хук, балки нисбат ба дандонҳои бақуввати қисми пеши даҳони ҳама гуна ҳайвоноти даранда», ҳатто нисбат ба дандонҳои сағи хонагию инсон ҳам кор фармуда мешавад: ... дандонҳои сағи Усмон аз **ашкҳои** гург ҳам тезу бақувватанд (КД с.108). Диалектизмҳои **шаст** ва **чанг**, ки хусусияти семантикӣ доранд, дар асарҳои А.Самад ба назар расиданд: Хайр, тағоияш сари ҳиммат омад, **шасташа** нагардон (с.100). Диалектизми **чанг** ҳам дар лаҳҷаҳои чанубӣ сермаъно аст. Дар «ФГҶЗТ» панҷ маънии он зикр ёфтааст (с.820-821), ки яке аз он маъниҳо «хамида, қоматхамида, кӯзапушт» мебошад. ...тан-бемадору қомат- **чанг** ...ночор бояд аробаи зиндагиरो бикашад (ГД с.138).

3.2. Диалектизмҳои этнографӣ. Ин навъи диалектизмҳо аз нигоҳи маънӣ аз якдигар фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо кардан лозим аст: а) истилоҳи марбут ба либосҳои мардона: **шоҳрағза** (шими аз рағза дӯхташуда), **яктаҳ**, **челак** (чомаи тунуки бепахтаю беостар), **зирабекасаб** (навъҳои чома), **пӯстинак** (чомаи пӯстини кӯтоҳдомани пахтадор), **даравӣ** (корчомаи кӯҳна), **локӣ** (миёнбанд), **патак** (намади зери кафш), **пойтоба** (матои пашмин, ки дар зимистон ба по мепечонанд). **дастбела** (дастпӯшак), **чебак** (киса); б) номи либосҳои занона: **чакан** (навъи курта), **заргаронӣ**, **ғичим** (навъҳои рӯймол), **чоргул** (тоқӣ); в) номи маросимҳо. Аксарияти номи маросимҳо дар повести «КД» ба қалам рафтаанд: **сартарошон** (маросими хурсандӣ, рақсу суруд ба муносибати гирифтани мӯйи сари домод пеш аз тӯйи арӯсӣ), **гаштак** (харифона, бо навбат зиёфат ташкил кардани ҳамдеҳагон), **певоз** (туҳфае, ки домод хангоми ба ҳавлии арӯс ворид шудан дар рӯзи тӯй ба хешони ӯ медиҳад), **кампирғел** (пеши арӯс беҳолона ғел задани хушдоман дар рӯзи тӯй), **шаҳтоз** (як лаҳҷаи тӯйи никоҳ) ; г) Номи ашъи мансуб ба хару асп: **полҳанг** (таноби лаҷом), **чӯбқорд** (чӯби қордмонанд барои харошида тоза кардани бадани асп), **бирешимчорӯб** (чорӯби маҳсули нарму мулоим барои рӯфта тоза кардани бадани асп), **чиргӣ** (матои зери зин), **чаҳлук** (болиштчаҳои ду тарафи зери зин); ғ) номи анвои нон ва хӯрок; **бойсунӣ**, **ғафсак**, **фатири сангакӣ**, **гулбурӣ**, **қаламӣ**, **товагӣ**, **чанголӣ**, **тарғафа**, **ширрӯған**, **тахловӣ**, **сабзак**, **тезак**; д) номи васоити ороиши занҳо: **баргак**, **хафабанд**, **ҳалқа**, **қафасӣ**, **қулфи гиребон**, **ситораи кокул**; е) номи ашъи рӯзгор: **хумба**, **кулӣ**, **қумғон**, **дукорд**, **ганҷурхона**; ё) истилоҳоти соҳаи кишоварзӣ: **испор**, **поза**, **юғ**, **курчак**, **курак**.

Хулоса

Дар хулоса натиҷаҳои бадастовардаи муаллиф дар шонздаҳ банд чамъбаст ёфтаанд.

- Лаҳҷаҳои маҳаллӣ чун як сарчашмаи пурмавод дар ҳама давраи замони вобаста ба рушди таҳаввулотӣ чомеа таркиби луғавии забони адабии тоҷикро мукамал сохтанд. Ин раванд хусусан дар доираи солҳои 30-юми асри XX, ки ин давра ба истилоҳ марҳилаи демократӣ кардани забони адабии муосири тоҷик ҳисоб меёбад, вусъат пайдо кард. Таъсири лаҳҷаҳо ба забони адабӣ дар ин солҳо асосан аз тариқи матбуот, асарҳои бадеӣ, сарчамъ омадани аҳолии манотиқи гуногуни Тоҷикистон дар маркази ҷумҳурӣ, омезиш ёфтани лаҳҷаҳои онҳо ва ба забони адабӣ ворид гардидани вожаҳои меъёрбоби лаҳҷаҳо ба амал омад.

- Дар рушди нумӯи меъёрҳои забони адабӣ мавқеи адабиёти бадеӣ хеле калон аст. Зеро ҳусну қубҳи воситаҳои ифодаи сухан маҳз тавассути адабиёти бадеӣ санҷидаю муайян карда мешаванд. Маводе, ки мо аз асарҳои А.Самад мавриди тадқиқ қарор додем, нишон медиҳад, ки унсурҳои забони зиндаи халқ бештар ба воситаи услуби бадеӣ ба забони адабӣ роҳ меёбанд.

- Истифодаи диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ сабабҳои гуногун дорад, ки ин, аз як тараф, ба чараҳои халқӣ қунондани забони асар вобастагӣ дошта бошад, аз тарафи дигар, ба мундариҷаи асарҳои офаридашуда, услуби тасвир ва ҳадафҳои эҷодии адибон иртибот дорад. Тадқиқи ин масъала, ки дар забоншиносии тоҷик акнун шурӯъ шудааст, имкон пеш меорад, ки муваффақияту камбудии марбут ба ин соҳаи тадқиқ ошкор гардад ва саҳми адибони ҷудогона дар вусъат додани ин раванди таърихӣ дақиқ муайян карда шавад.

- Баррасии забони баъзе асарҳои бадеӣ, ки дар асри XX таълиф ёфтаанд, собит месозад, ки наздик кардани забони адабӣ ба забони зиндаи халқ ҷиҳатҳои ҳам мусбат ва ҳам манфӣ дорад. Ин масъала дар қарорҳои анҷуману конференсияҳо, ки бахшида ба қабули забони меъёрии тоҷик солҳои сиюми асри XX барпо мешуданд, ҷудоии сунъӣ байни забони адабӣ ва забони халқ таъкид меёфт, аммо моҳияти он аз нигоҳи илмӣ дуруст ҳаллу фасл намегардид (ниг. Забони тоҷикӣ дар мабнои мувоҳидаҳо. Душанбе, 2007).

- Дар асарҳои бадеӣ ду навъи диалектизмҳо мавриди истифода қарор мегиранд: а) диалектизмҳои фарохистеъмол; б) диалектизмҳои маҳдудистеъмол. Дар асарҳои адибони ҷудогона зиёдтар ба қор рафтани диалектизмҳои гурӯҳи дуюм аз муносибати якҷарафаи онҳо ба забони зиндаи халқ гувоҳӣ медиҳад.

- Яке аз сабабҳои истифодаи диалектизмҳои маҳдудистеъмол дар адабиёти бадеӣ тадбиқи маҷбурии қарорҳои Ҳукумат вобаста ба амалӣ намудани чорабиниҳо оид ба меъёрҳои забони адабист. Чунин шакл гирифтани ҳодисаро дар Тоҷикистон дар асоси ҳуҷҷатҳои асарҳои солҳои

сию чили асри ХХ дидан мумкин аст. Аҳли тадқиқ бар он назаранд, ки бенизомиҳои зиёд дар бобати истифодаи диалектизмҳо дар ин давра ба нуфуз пайдо кардани тарзи содабаёнӣ дар адабиёти бадеӣ оварда расонид.

- Муоинаю мушоҳидаи забони баъзе асарҳои бадеӣ аз солҳои ҳафтоди асри ХХ то ин дам ба хулосае меорад, ки раванди демократӣ кардани забони адабии тоҷик қайҳо анҷом ёфта бошад ҳам, шеваю лаҳҷаҳо боз метавонанд чанд муддати дигар чун манбаи ғаноманд дар такмили забони адабӣ хизмат кунанд.

- Ҳоло забони адабии тоҷик дар мақоми давлатӣ қарор дорад ва тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ ва ҷамъиятию фарҳангии мардуми тоҷикро фаро мегирад. Бинобар он, тадқиқи забони асарҳои бадеӣ, баррасии роҳҳои истифодаи диалектизмҳо дар онҳо ва муайян намудани бурду боҳти адибони алоҳида дар ин бобат аҳамияти калони илмӣ дорад.

- Саҳми устодони калони бадеъ С.Айнӣ, М.Турсунзода, Ҷ.Иқромӣ, Р.Ҷалил, Ҳаким Карим, Пӯлод Толис, Ф.Муҳаммадиев, Б.Раҳимзода, М.Миршакар, М.Қаноат, Бозор Собир, Лоик, Сорбон ва дигарон дар рушду такомули забони адабии муосири тоҷик хеле калон аст. Номи нависандаи тавонои тоҷик А.Самад низ дар ҳамин радиф меистад. Осори ин адиби сермаҳсул марҳилаҳои тараққиёти забони адабии тоҷикро аз нимаи дууми солҳои ҳафтоди асри ХХ то имрӯз то ҷое дар худ акс намудааст. А.Самад аз сарвати фаровони луғати забони адабиёти классикӣ ва шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ хуб огоҳӣ дорад. Ана ҳамин огоҳии комил имкон фароҳам овардааст, ки ӯ аз ҳар ду шоҳаи забони миллии тоҷик- забони адабӣ ва лаҳҷаҳои маҳаллӣ устокорона истифода намояд ва зимнан имконияти фаровони забони тоҷикиро дар бобати офаридани образҳои ҷолиб, ба тасвир гирифтани симои персонажҳо, офаридани лавҳаҳои хуби бадеӣ, муассир ба қалам додани манзараҳои табиат дар асарҳои бадеӣ пеши назари хонанда ба ҷилва орад.

- Дар асарҳои А.Самад диалектизмҳо як қабати муҳими воҳидҳои луғавиро ташкил медиҳанд. Ба қалам рафтани онҳо дар эҷодиёти ӯ, пеш аз ҳама, ба раванди умумии халқӣ кунонидани забони асарҳои бадеӣ, наздик овардани забони меъёрӣ ба забони зиндаи халқ ва ба ин восита пур кардани ҷоҳои холии луғати забони адабӣ аз ҳисоби унсурҳои меъёрбоби лаҳҷавӣ вобастагӣ дорад.

- Нависанда диалектизмҳоро дар мавридҳои зарурӣ ҷо-ҷо ба қор андохта, ҳамзамон кӯшиш намудааст, ки маънӣ, мундариҷа ва моҳияту муҳтавои онҳо ба хонанда маълум бошад. Аз ин хотир, дар бисёр маврид ӯ аз қоидаи шарҳи дохилиматнӣ ва беруназватнӣ диалектизмҳо истифода карда, онҳоро дар

қавсайн, ё дар поварақ ва ё дар дохили матн бо муродифоти адабиашон шарҳ додааст.

- А.Самад дар иҷрои ҳадаф ва мароми эҷодии худ аз навъҳои гуногуни диалектизмҳо қор гирифтааст, ки қабати аз ҳама сермаводи онҳоро диалектизмҳои лексикӣ хосса ташкил медиҳанд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки диалектизмҳои лексикӣ хосса аз воситаҳои хуби табиӣ, ҷоннок ва зинда ба қалам гирифтани ҳодисаю воқеаҳои мавриди тасвир мебошанд.

- Диалектизмҳои лексикӣ навъҳои гуногун доранд. Аммо дар асарҳои А.Самад бештар диалектизмҳои лексикӣ хосса, маъноӣ (семантикӣ), этнографӣ ва иқтибосӣ ба қор рафтаанд. Адиб аз ду гурӯҳи диалектизмҳои лексикӣ хосса- маҳдудистеъмол ва фарохистеъмол истифода намудааст. Диалектизмҳои маҳдудистеъмол бо мақсади таъмини ҷиҳатҳои услубии забони асарҳои нависанда қор фармуда шуда бошанд, диалектизмҳои фарохистеъмол ба хоҳири умумӣ намудани баъзе аз онҳо дар забони адабии тоҷик мавриди истифода қарор гирифтаанд.

- Дар таълифоти А.Самад диалектизмҳои маъноӣ вазифаи муайяни услубӣ доранд. Вазифаи асосии онҳо аз фардӣ намудани нутқи персонажҳо ва мушаххас ба қалам гирифтани ҳодисаҳо иборат мебошад. Аммо дар истифодаи онҳо адиб гоҳо зиёдаравӣ зоҳир мекунад, ки ин чандон хуб нест. Зеро чунин ба назар мерасад, ки синонимҳои меъёрии қисме аз онҳо дар гуфтугӯи омма нисбатан ғайриҷоиз амал мекунанд.

- Бо мақсади воқеӣ, табиӣ ва боварибахш ба қалам гирифтани рӯзгор, тарзи зиндагӣ ва амалу ҳаракати персонажҳо дар ҷомеа А.Самад дар эҷодиёти худ аз диалектизмҳои этнографӣ қор гирифтааст. Муҳим он аст, ки тавассути таълифоти ин адиби маъруф истилоҳҳои зиёди бахшҳои мухталифи ҳаёти мардуми тоҷик пешкаши оммаи васеи хонанда гардидаанд. Азбаски аксарияти ин диалектизмҳо дар забони адабии тоҷик синоним надоранд, зимни айнан ба тасвир гирифтани ҳодисаҳои давр, нишон додани ғирудори одамон дар ин ё он соҳаи ҳаёт вазифаҳои махсуси услубиро ба ҷо овардаанд.

- Вобаста ба тақозои тасвири ҳодисаҳо А.Самад дар асарҳои худ аз диалектизмҳои дорои мафҳумҳои хешутаборӣ низ истифода кардааст, ки онҳо аксаран ба лаҳҷаҳои ҷанубӣ дахл доранд. Як қисми ин диалектизмҳо хусусияти субстратӣ зоҳир намуда, аз давраҳои аввали рушди оилаи забонҳои ҳиндуаврупой сарчашма мегиранд (язна, хусур, ҳевар, яна) ва ҳоло имкон доранд, ки муодилҳои ғайритоҷикӣ худ (қайнӣ, қайсангул, қайнато)-ро дар забони тоҷикӣ иваз намоянд.

Адабиёти истифодашуда:

1. Айни С. Куллиёт, ҷ.11(китоби 2) / С.Айни - Душанбе 1964, 435с.

2. Айнӣ С. Куллиёт, ҷ.12 / С.Айнӣ - Душанбе, 1976, 563с.
3. Айнӣ С. Мактуби кушода ба рафиқ Толис. Ахгари инкилоб/ С.Айнӣ - Душанбе 1974, 238 с.
4. Виноградов В.В. Проблема исторического взаимодействия литературного языка и художественной литературы.-Вопросы языкознания, №4/ В.В Виноградов - М., 1955, с.3-28.
5. Горкий М. О литературе. / М.Горкий - М., 1953, 868 с.
6. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил (дар асоси маводи романи «Одамони ҷовид)/ Р.Ғаффоров – Душанбе 1966, 224с.
7. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. / Р.Ғаффоров - Душанбе, 1977, 203с.
8. Исмоилов Ш. Баъзе масъалаҳои таълими забони тоҷикӣ дар мактаб. / Ш.Исмоилов - Душанбе, 1994, 96 с.
9. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаи води Рашт / Ш.Исмоилов - Душанбе 2018, 333 с.
10. Калинин А.В. Лексика русского языка. / А. В.Калинин - М., 1966, 231 с.
11. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара/ Т.Мақсудов - Душанбе, 1977, 197 с.
12. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. / Н.Маъсумӣ - Сталинобод, 1959, 294с.
13. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. / Н.Маъсумӣ - Душанбе, 1976, 73с.
14. Прохорова В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. / В.Н.Прохорова - М., 1957, 79 с.
15. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып. 3. (Ленинабадско – Канибадамская группа северных таджикских говоров). / В.С.Расторгуева - М., 1956, 1981 с.
16. Расторгуева В.С. Очерки таджикской диалектологии, вып. 5 (таджикско-русский диалектный словарь). / В.С.Расторгуева - М., 1963, 250 с.
17. Филин Ф.П. Проект«Словарь русских народных говоров» / Ф.П.Филин - М.Л., 1961, 385 с.
18. Фомина М.И. Современный русский язык (лексикология)/ М.И.Фомина - М., 1983, 335 с.
19. Хромов А.Л. Говоры таджиков Матчинского района./ А.Л.Хромов - Душанбе, 1962, 215 с.
20. Ҳусейнов Х. Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим. – Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. / Х.Ҳусейнов - Душанбе, 1964, с. 58 – 72.
21. Ҳусейнов Х. Оид ба забони персонажҳои «Одина» - и С.Айнӣ. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. / Х.Ҳусейнов - Душанбе, 1967, с. 46-60.

22. Чӯраев Ғ. Калимаҳои хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он. Забоншиносии тоҷик. / Ғ.Чӯраев - Душанбе, 1976, с. 123 – 138.

23. Шанский Н.М.Лексикология современного русского языка. / Н.М.Шанский - М., 1972, 327с.

24. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ./ М.Эшнӣёзов - Душанбе, 1967, 230 с.

Луғатҳо:

25. Луғати шеваҳои чанубӣ (макети ҳарфи «д»). Мураттибон Маҳмудов М., Чӯраев Ғ./ М.Маҳмудов, Ғ.Чӯраев - Душанбе 1971, 75 с.

26. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтари лаҳҷаҳои Бухоро. / М.Маҳмудов, Б.Бердиев - Душанбе, 1989, 278 с.

27. Маҳмудов М., Чӯраев Ғ., Фарҳанги ғӯишҳои чанубии забони тоҷикӣ./ М.Маҳмудов, Ғ.Чӯраев - Душанбе, 2012, 946 с.

28. Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ.1. М., 1969, 950 с.

29. Энциклопедический словарь в 3 –х томах, т.1 М., 1953. ГИС. 781 с.

Авторефератҳои корҳои диссертатсионӣ (АКД)

30. Саидов Н. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада. / Н.Саидов – Душанбе, 2014. 25с.

Рӯзнамаву маҷаллаҳо, рӯзнамаҳои даврӣ:

31. Исмоилов Ш. «Дурдонаҳо» -ро эҳтиёт кунем. «Комсомоли Тоҷикистон», / Ш.Исмоилов – Душанбе, 03.01.1988, 4

Мақолоте, ки аз рӯйи таҳқиқоти диссертатсионӣ ба нашр расидаанд:

а) мақолаҳо дар маҷаллаҳои тавиякардаи ҚОА Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон:

1. Саидова Ҷ.С. Диалектизмҳои этнографӣ дар асарҳои А.Самад . Силсилаи илмҳои филологӣ. – Душанбе.- 2011 . - № 6 (43). – С. 219-223

2. Саидова Ҷ.С.Вазифаи услубии диалектизмҳо дар асарҳои бадеӣ. Силсилаи илмҳои филологӣ. – Душанбе.- 2012. -№4 (47). – С.64-67.

3. Саидова Ҷ.С.Мафҳуми диалектизм ва хусусиятҳои он. Силсилаи илмҳои филологӣ. – Душанбе.- 2019.- № 1 (78). – С. 110-115

4. Саидова Ҷ.С. Диалектизмҳои иқтибосӣ дар асарҳои А.Самад. Силсилаи илмҳои филологӣ.- Душанбе 2019.- № 3 (80). – С. 180-185